

– № 5. – С. 18.

¹⁶ Там само. – С. 8.

¹⁷ Просвещение. – 1889. – Ч. I. – С. 89.

¹⁸ Добри Рады. Часопись илюстрована для господарства, домоводства и забавы (Рогизна). – 1891. – 5 марта. – С. 21.

¹⁹ Zachar A. Вказ. праця. – С. 465.

²⁰ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1911. – Czernowitz, 1912. – S. 118.

Ольга ЖЕЛТУХІНА
Бахчисарай

ТРАДИЦІЙНИЙ ОДЯГ КРИМСЬКИХ ТАТАР НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (за матеріалами, зібраними У. Боданінським)

Важко переоцінити внесок У. Боданінського, першого директора Бахчисарайського музею, у створення фондів колекцій музею, в збирання експонатів з етнографії кримських татар. За 17 років роботи він зібрав велику кількість предметів побуту, сільськогосподарських знарядь праці, інструментів ремісників та їхніх виробів, які склали цікаві етнографічні комплекси. Велику увагу У. Боданінський приділяв також створенню колекції традиційного одягу кримських татар, оскільки в ній яскраво представлений рівень розвитку ремесел а також історичні, культурні зв'язки і традиції народу.

Згідно зауваження М.Я. Гінзбурга: “Найбільшої краси, різноманітності й багатства малюнка, найніжнішої гами забарвлення татарська художня промисловість досягає в ткацькому та вишивальному виробництві, в різноманітності тканин, дивовижно барвистих костюмах, чадрах, марамах і ярмолках”¹.

В ході етнографічних експедицій першим директором Бахчисарайського музею були зібрані чоловічий, жіночий, дитячий (буденний і святковий, у тому числі й весільний) одяг, одяг “хаджі” – осіб, які здійснили хадж до Мекки, – загалом декілька сотень експонатів кінця XVIII – початку XX ст. В їх числі були: плечовий натільний чоловічий одяг “кольмек-кетен” – льняні сорочки з білого домотканого полотна з льняними або шовковими вузькими смужками, тунікоподібної форми з широкими рукавами і прямим розрізом на грудях, а також різноманітний верхній чоловічий плечовий одяг: жилети, що доходять до пояса (“багр-елек”) з синього, червоного, чорного, коричневого сукна або тканини в смужку, суконні куртки “марка” – з короткими рукавами і стоячими комірами на атласній або бавовняній підкладці і “камзоли” – облягаючі груди куртки з довгими рукавами. Вони прикрашені по коміру, грудям, на рукавах, спині галунами “шертли-елек”, шнурками “кайтан”, мереживами, застібаються ґудзиками ручної роботи, в'язаними з шовку або посрібленої нитки “казаз-догмеси” або “казаз-туймеси”. Цех ремісників, які проводили такі боссонні вироби, працював в Бахчисараї до 1914 року. Такий одяг носили заможні люди. Камзоли бідних людей шилися з простої матерії, на ваті, а жилети “елек” – з баранячої шкіри “терли-елек”.

З верхнього чоловічого одягу У. Боданінським для музею також були придбані “антери” або “хавтани” – каптани східного крою. Це були “бой-антер” – довгий халат з відкритими грудьми з дамаського атласу в смужку малинового кольору, а також “антер” – короткий, з атласної смугастої тканини з трьома кишнями на грудях.

Довгі халати носили, зазвичай, мулли, люди, які здійснили хадж. Халати хаджі “джуббе” були стьобаними, з шовкової матерії блакитного кольору (частина цих халатів турецького виробництва).

Верхнім плечовим одягом кримських татар є також “тончук” – шкіряний кожушок без рукавів. Часто такі кожушки носили шевці.

Поясним чоловічим одягом кримських татар служили широкі шаровари “дон”, зшиті з льняної домотканої тканини, а також “шальвар” – шаровари з вовняної домотканої тканини і “шакшир” – шкіряні брюки, які носили здебільшого пастухи.

Окрім того, кримські татари одягали “учкурли-штан” – шаровари з бавовняних тканин сірого або чорного кольору, що привозилися з Росії та України, звідси очевидно й назва “штан”. Підперізувалися вони поясом “учкуром”. Цей пояс за допомогою палички “учкур-чубук” – втягався в поясну зборку шароварів. Шився “учкур” з білої льняної або серпанкової тканини. Ширина його була 12 – 15 см, довжина від 1,15 до 2,25 см. Очевидно, розмір пояса залежав від статури і зросту чоловіка. Велика колекція таких поясів, прикрашених різноманітним рослинним і геометричним орнаментом (“квіти у вазі”, “дерева”, “висхідні промені – “сонця”, “зірки”, “башта” та ін.), була зібрана У. Боданінським.

Окрім поясів “учкурів” в колекції У. Боданінського були також пояси “кушаки”, з домотканої тканини малинового кольору.

Пояси, кисети – “кисе”, футляри для годинників “саат джеп”, підв’язки для шкарпеток “чораб-бав” – були оживляючими плямами в чоловічому традиційному костюмі.

Підв’язки на шкарпетки по краях мали шовкові стрічки, срібні китички й гудзички, ними підв’язувалися білі і строкаті шкарпетки.

Кисети в костюмі чоловіка кріпилися на пояс, збоку. Вони були різноманітних форм – прямокутні, трикутні та п’ятикутні, або у вигляді кипариса. З красивого кисета, подарованого нареченою на весілля, наречений пригощав гостей тютюном.

В 1925 році велика колекція кисетів, підв’язок для шкарпеток, футлярів для годинника, учкурів, а також жіночих головних уборів, манжетів для плаття виставлялася в Парижі на виставці Декоративного мистецтва та сучасної художньої промисловості, де кримські вишивки були віднесені до унікальних музейних експонатів.

З головних уборів кримських татар У. Боданінським були придбані: “сарик” – чалми шовкові і домотканні, смушкові шапки “халпах”, “тах’я” – тюбетейки, зшиті з сірої парусини або чорної шкіри без підкладки.

Чоловіче взуття була представлено “чариками” – робочим взуттям, виготовленим з суцільного шматка шкіри буйвола або вівці. У слов’ян таке взуття називалося “постоли”, у осетин “кьогьодзи”, у грузин “каламани”². Коли їх шили, шматок шкіри вирізався у формі трапеції. З широкого краю робився носок. По краю взуття робили дірочки, в які вставляли ремінець. В музей від У. Боданінського поступили також “катири” – шкіряні черевики на дерев’яній підшві, чоботи із заломленими вгору носками.

Чимало уваги У. Боданінський приділяв збиранню жіночого традиційного одягу.

Так само, як і у чоловіків, нижній плечовий одяг у жінок називається “кетен-кольмек”, варіанти цього терміну відомі також багатьом тюркським народам Кавказу та Середньої Азії³. У азербайджанців така сорочка називається “койнек”. Ця сорочка тунікоподібна, без коміра та плечового шва, з красиво ушитими невеликими ластовицями, з прямим розрізом на грудях. Шилася вона з льняної тканини: рівної, гладкої або з шовковими смужками “іпек-кенар”. Ця тканина була м’якою, ніжною, міцною та зручною для прання, носилася десятки років⁴.

Нижня сорочка шилася такою довгою, що її край було видно з-під сукні. Поділ сорочки, край рукавів оброблялися хвилеподібно “дюльбер-дудак”, тобто “красиві губки”. Окрім того по краю виконувався “блезлик-тегиш” – браслетний шов.

Зверху на сорочку кримські татарки надягали сукню “антер” або “хавтан”. Декілька типів таких суконь було зібрано У. Боданінським. Це були зимові сукні на ваті (такий спосіб утеплення був відомий на Сході, починаючи з Китаю), а також оксамитові та атласні сукні на тонкій підкладці. Сукні XVIII – початку XIX ст. мали фасон “чабули” з виступами по боках, що значно збільшувало стегна. Вони були як відрізними по талії, так і цілнокрійними з довгими, вузькими рукавами, облягали груди і талію і розширялися до низу від стегон. Малюнок тканини був яскравий, квітковий або в смужку.

Поверх сукні “антер” кримські татарки надягали напівкаптан “збин”, куртки фасону “ільбаде” або “марка”, з короткими рукавами і вирізом на грудях.

Такий одяг також був зібраний У. Боданінським. “Збін” часто шився на ваті, носився взимку; куртка “марка”, так само як і чоловіча куртка з такою ж назвою, шилася з сукна, куртка форми “ільбаде” найчастіше була з атласу. Зимові жіночі курточки, оброблені хутром білки, називалися “тончук”.

Нижнім поясним одягом кримській татарці служили шаровари “дон” або “думан” (у азербайджанців це слово вимовлялося як “туман”). Судячи з експонатів, зібраних У. Боданінським, виготовлялися вони з двох шматків тканини. Верхня частина кроїлася з такої ж тканини, що й нижня сорочка “кольмек”, нижня частина шароварів, яка була видна з-під сукні, шилася з рожевої, червоної (ал-балак) або смугастої тканини. Ці шаровари були з широким кроком, доходили до ступні і внизу збиралися на шнурок, який зав’язувався навкруги щиколотки. Поверх сукні жінки підв’язували поперек вовняною домотканою або вовняною в’язаною хусткою чорного або коричневого кольору з білими смужками. Ця хустка була трикутної форми і називалася “киик”.

Попереду жінки підперізували фартух “оглюк” із строкатої або смугастої домотканої тканини. “Оглюк” і “киик” утворювали щось на зразок спідниці і з-під цих хусток були видні лише нижні складки дуже широких і також кольорових шароварів⁵.

Оживляючими плямами в жіночому костюмі були: нагрудник “кокуслюк” або “герданлик”, який закривав виріз плаття на грудях, манжети на рукавах “капах”, пояс “колан” або “кушак”. Виготовлялися ці деталі одягу з тканин контрастного кольору і зазвичай були яскравішими, аніж власне сукня. На нагрудник нашивали турецькі монети, якщо не було монет, їх вишивали.

Велика колекція “антер-капак” – манжет, поясів “кушак”, оксамитових різноманітних кольорів з багатою вишивкою “м*клама”, “букме”, шиттям “пул” була зібрана У. Боданінським.

Найпоширеніший головний убір кримських татарок – шапочка “фес”. Найастіше ця шапочка шилася з оксамиту. Але в колекції У. Боданінського були й “фес-кумушлик” – шапочка з червоної вовни, а також шапочки, пошиті з галуни. Зверху на шапочку накидали покривало. Жіночі головні убори в колекції У. Боданінського представлені якнайповніше. Це накидка “фередже” і “фередже-марама” розміром 220 x 160 см, “шал” – вовняні шалі, атласні та шовкові, які наприкінці XIX – початку XX століття замінили накидку “фередже”, хустки “явлуки” з серпанку, “марама” – жіночі головні убори з домотканого льняного полотна, “шербенти” – головні убори дівчат з серпанку. Деякі головні убори були виготовлені з турецьких тканин “дюльбент”, схожих на маркізет, і “чадер” – серпанки зеленого або рожевого кольорів.

В колекції У. Боданінського були також “намаз-марамаси” – молитовне покривало і “сач-марама” – наплічні хустки з бахромою. Велика частина цих покривал за формою є витягнутим прямокутником, яким в середні віки на Сході та на Заході жінки покривали голову. Найстарішим експонатом в цій частині колекції було головне покривало “баш-орту” XVIII ст. (відоме ще за інвентарною книгою музею 1820 року).

На ноги кримські татарки надягали візерунчасті вовняні шкарпетки та взуття залежно від сезону. Удома взимку носили сап’янові чобітки “мест” малинового або палевого кольору, влітку вдома ходили в туфлях “терликах”. В дощову погоду надягали “катири” – туфлі на дерев’яній підшві. Популярними у кримських татарок також були дерев’яні туфлі “налим” на двох підставках – під шкарпеткою і п’ятою, заввишки 6 – 12 см, з горіха, дуба, тополі, прикрашені перламутром, срібними пластинками. Деякі з них в Бахчисарайському музеї датуються XVIII ст. і очевидно належали ханським дружинам.

Цікаві весільні костюми, придбані У. Боданінським: “кіев-дон” – шаровари нареченого з білої тканини, оброблені мереживом з вишивкою сріблом, в орнаменті якої були “гвоздики”, “антер” – каптан зі стоячим коміром, довжиною по коліна, з кишенею на грудях, з сріблястими гудзиками, жіноча весільна сукня 1822 року з дамаського атласу червоного кольору, “пуллибурумчик” – покривало нареченої. Окрім того, У. Боданінському вдалося зібрати подарунки нареченої нареченому: суконну куртку “марка” і “багр-елек” – жилет, також 1822 року.

Дитячий одяг у кримських татар, так само як і у інших народів, нагадував одяг дорослих. В музей поступили: “каптан” з фіолетового шовку для хлопчика; феси, нагрудник, взуття для дівчаток, а також “назар-феси” – шапочка з чорної матерії, яку надягали дітям від пристриту.

На жаль, У. Боданінським не був зібраний зимовий одяг: “узун-тон” – довгі шуби та ін.

Цікаві дані про одяг кримських татар можна отримати з малюнків У. Боданінського, фотографій того часу. На малюнку одягу татарки з Керчі він зробив примітку, що підвіски “зильф-аски” жінки носили до 40-х років⁶. Отже, ці прикраси виконували не лише знакові, але й продукуючі функції. За фотографіями тих років можна визначити, чим відрізнявся одяг дівчат і жінок, молодих і старих, а по зразках продукції фабрик “Орнек” і артілі “імені Н. Крупської з пошиття жіночих суконь” можна дізнатися, як одягалися кримські татари в 1920 – 30-ті роки.

У цілому колекція У. Боданінського цікава для дослідження льняних і вовняних тканин, про які Е. Челебі писав: “Таких самих полотен з білими краями та вишитих сорочок як сарайські, не знайдеш в жодній іншій країні”⁷.

Вона дає уявлення про розвиток костюму кримських татар і зв'язку історії кримських татар з історією інших народів. Так, шаровари “дон” – типові для східного костюма і які також увійшли до костюму запорізьких і уральських козаків, у стародавніх народів відомі гунам і частині скіфів і відрізняються від одягу народів Східної Європи, де носили вузькі брюки, і Західної Європи, де тривалий час ходили в брюках, які щільно, як панчохи, облягали тіло⁸.

Пояс для чоловічих брюк “очкур” і “учкур” відомий українцям.

Від турок, татар до російської мови увійшли слова каптан (хавтан), шуба (джубба). Жіночі татарські короткі шубки “тончук” і теплі каптани “киска-тон” нагадують російські тілогрійки XVII – XVIII ст.⁹, що, очевидно, можна пояснити золотоординським періодом в історії слов'янських і тюркських народів.

Багато спільного в одязі можна знайти і у народів, що зазнали вплив Османської імперії. Так, в XVIII ст. обов'язковими в одязі молдавської знаті були жіночі шаровари, взуття “мешт”, шапочки “фесы”, каптани¹⁰. Одяг “антерія”, короткі куртки “салта марка”, фартухи з тканин, схожі на татарські “кибризи”, носили в Болгарії¹¹.

Вірмени-чоловіки західних областей надягали жилет “елек”, жінки – “антари”, “зпун”, “джуппа”, “хрха”.

Східні вірмени, що не зазнали такого впливу Туреччини, носили “архалух”, “чуху” та ін.¹²

При цьому Туннман відзначав, що одяг кримських татар “привабливіший, аніж турецький”¹³.

Одяг, взуття з Криму вивозили на Північний Кавказ, до Молдавії. На Кавказі були популярні шапочки “феси”, високі чоботи із заломленими носками, туфлі “налим”. Такі туфлі робили жінку вищою у натовпі.

Не вся колекція одягу, зібрана У. Боданінським, дійшла до наших днів, велика частина речей, що збереглися, виставлена в експозиції етнографічного відділу.

¹ Гинзбург М. Декоративное искусство // Забвению не подлежит. – Казань, 1992. – С. 226.

² Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII – XX вв. – М., 1989. – С. 100.

³ Торчинская Э. Г. Женская традиционная одежда народов Азербайджана и азербайджанцев Дагестана по собранию Государственного Музея этнографии народов СССР. // Отражение этнических процессов в памятниках бытовой культуры. – Л., 1984. – С. 48.

⁴ Чепурина П. Я. Орнаментальное тканье крымских татар // ИТОИАЭ, 1929. – Вып. III (60). – С. 73.

⁵ Марков Е. Л. Очерки Крыма. – Симферополь, 1995. – С. 412.

⁶ Боданинский У.А. Дневник. 1924 – 1925 гг. Фонды БГИКЗ. – С. 301.

⁷ Челеби Э. Книга путешествий. – Симферополь, 1996. – С. 119.

⁸ Древняя одежда народов Восточной Европы. – М., 1986.

⁹ Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма. – М.-Л., 1938. – С. 44.

¹⁰ Зеленчук В.С. Одежда населения Молдавии XV – XIX вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М., 1986. – С. 244.

¹¹ Найдич Д. В. Одежда болгарского народа, как образец народного творчества // СЭ, 1953, №1. – С. 144.

¹² Тер-Саркисянц. Армяне. – М., 1998. – С. 101–103.

¹³ Туннманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 22.